

The Components of Resistance Literature in the Novel “Al-Ru’b” by Ayman Ootom, with an Approach to War Literature

Faroogh Nemati¹, Farahnaz Masihe²

1. Corresponding author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: faroogh.nemati@pnu.ac.ir
2. MA in Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: masihifarahnaz@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 24 April 2024

Received in revised form 2

September 2025

Accepted 23 September 2025

Published online 23 September

2025

Keywords:

Resistance literature,

War literature,

Ayman Ootom,

Gaza War,

Al-Ru’b Novel.

ABSTRACT

War, as one of the principal domains of resistance literature, has long been among the most central themes for novelists worldwide. Issues related to war have opened a vast horizon before the art of fiction writing. War literature generally encompasses literary works that directly or indirectly portray scenes of war, combatants, and the socio-political and economic themes emerging within wartime settings. In this regard, the more than year-long war in Gaza, which began in October 2023 with the “Al-Aqsa Flood” operation, is considered one of the most catastrophic and bloodiest conflicts in the contemporary history of the world. This study examined the novel “Al-Ru’b” (Horror) by Ayman Ootom, a contemporary Jordanian novelist, using a descriptive-analytical method and within the framework of the structural and thematic components of war literature. In this novel, Ootom depicts himself as a critical realist writer and narrator of a period of the Gaza war, portraying the year-long resistance of its people against Zionist aggression. Despite adopting an anti-war and critical perspective, Ootom approaches the concepts of steadfastness, resistance, and defense of the homeland from a value-oriented perspective, praising the spirit of endurance and sacrifice of the people of Gaza. While “Al-Ru’b” thoroughly addresses all aspects of the Gaza war, it presents a unique epic atmosphere showcasing the steadfastness of a nation. By representing and highlighting the unpleasant elements of wartime reality, the author aims to portray an entirely resistant and steadfast community in which the catastrophe of war has created profound scenes of sacrifice. Beyond the mimesis of the reality of war, Ootom prioritizes ideas over form, seeking a direct, explicit expression of his ideas and intellectual positions; for the discursive environment of the Gaza war imposes a social mission upon the author. Thus, he views the narration of war as part of a broader ideological and value-driven apparatus.

Cite this article: Nemati, Faroogh, Masihe, Farahnaz. (2025). The Components of Resistance Literature in the Novel “Al-Ru’b” by Ayman Ootom, with an Approach to War Literature. *Journal of Resistance Literature*, 17 (33), 48-66. <http://doi.org/10.22103/jrl.2025.24943.3031>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22103/jrl.2025.24943.3031>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

1. Introduction

One narrative form born of war and its related issues is the “war novel,” which, particularly in the contemporary era and amid the widespread conflicts among nations, has gained remarkable prominence. Although “in English-language literary term dictionaries, no independent entry is typically devoted to the war novel” (Hosseini Eshaqabadi et al., 2021:19), various definitions have been proposed. For instance, Rashidifard (2004: 45) regards it as a category of the novel in which war and war-related matters constitute the central axis, and may even become the dominant narrative element. Likewise, Haddadi and Mansoub Basiri (2024: 242) argue that the purpose of writing war literature is to express the political perspectives and beliefs of authors within the framework of war. Accordingly, war literature and the creation of literary works in this field emerge simultaneously with the outbreak of war in any nation; for instance, in contemporary Iranian literature, “with the onset of the Imposed War in the summer of 1980, war literature also emerged” (Mirabedini, 2007: 889).

Perhaps one of the most significant and influential operations of the Palestinian Islamic Resistance in recent decades was the October 7, 2023, operation. Led by Hamas, this operation fundamentally altered the military and political equations of the region, such that it “triggered a strategic earthquake that profoundly shook the Israeli army and its doctrine, raising numerous questions regarding its future strategies” (Mohammadi Monfared, 2023: 173). This monumental military feat, after overcoming enemy intelligence, military, and technological structures, inflicted an unprecedented blow on the image of the Zionist regime and plunged it into deep shock. In response, the Zionist regime launched an unparalleled military assault on Gaza, producing horrifying scenes of massacre and child-killing. With the unprecedented destruction of residential homes, hospitals, roads, etc., the assault resulted in the martyrdom of more than 50,000 residents of Gaza.

2. Method

Ayman Otoom, a contemporary Jordanian poet and novelist, wrote his novel “Al-Ru’b” (The Horror) at the height of the Gaza war and one year after its beginning. In this work, he seeks not only to depict the extraordinary steadfastness and resistance of the people of Gaza but also to show readers a glimpse of the brutal crimes and massacres committed by the Zionist enemy. Through a descriptive-analytical approach based on content analysis and within the framework of the key components of resistance literature, this study examined the most prominent themes of resistance in the context of the Gaza war as presented in the novel.

3. Results

The Atrocities of the Zionist Enemy

Throughout the novel, Ootom repeatedly describes the brutal and inhumane crimes committed by Zionists against the people of Gaza, because “unless one knows their oppressive enemy, how can they fight and rise against them?” (Sammoud, 1995: 6/128). Ootom urges the people of Gaza to convey to the world the brutality of criminals who are more stone-hearted and merciless than any wild beast: “Tell the world about the monstrosity of man! Those who kill us are not human; it is impossible that they are human; they are animals. No! They are beasts. No! beasts have hearts, but these have none” (Ootom, 2024: 86).

The Combination of War and Love

Ootom does not limit himself to portraying the catastrophic scenes of the Gaza war; rather, he also alludes to the theme of love, because “the best works of war literature in the world are usually those that do not speak solely of war but simultaneously depict other dimensions of life, including philosophical, psychological, or even romantic themes and perspectives, alongside it” (Aghajani Bijani, 2017: 10).

Faraj, a doctor working in Gaza’s Al-Shifa Hospital, witnesses the injury of his wife, Salam, which causes him severe emotional trauma. Faraj’s care for and companionship with his wife becomes one of the most beautiful manifestations of love between a devoted Gazan couple. He is ready to lose everything except his wife, because her loss would be unbearable for him:

“I am ready to lose everything except her. Losing one’s beloveds is the greatest calamity.” (Ootom, 2024: 411)

Criticism of the Silence of Arab Societies and Governments

The experience of the Palestinian resistance and the nation’s uprisings against Israeli occupation demonstrates that “the tendency toward compromise and avoidance of war with the Zionist regime is among the guiding principles of Arab governments” (Farzandi Ardakani, 2012: 410). Such disgraceful positions escalated to the point where these governments even refrained from fulfilling their commitments to break the blockade of Gaza and offer humanitarian aid. Consequently, “one of the main axes of popular uprisings became opposition to compromise-oriented regimes and support for forming governments aligned with the Axis of Resistance” (ibid: 411). In “Al-Ru’b”, Ootom portrays the deeply negative perception of Arab governments among the people of Gaza, so deeply that one character wished for a paradise in which no Arab may enter, viewing Arabs as enemies and expressing utter revulsion at their presence.

Aversion to War (An Anti-War Stance)

A literary work may be classified as anti-war literature when: war constitutes its subject; the author adopts a negative perspective toward war; war is depicted as a destructive phenomenon; the moral collapse resulting from war is portrayed; and the suffering of those directly or indirectly affected by war is depicted (Haddadi & Mansoub Basiri, 2024: 243).

Although “Al-Ru’b” recounts the courageous endurance of the people of Gaza in the face of an asymmetrical war, it also strongly reflects an anti-war discourse. The author’s view of war is decidedly negative, yet this perspective does not prevent him from simultaneously portraying the extraordinary heroism and steadfastness of the people of Gaza in this monumental epic of resistance. The war writes its own narrative: “You may come to understand how war tells its story: it writes with its own special pen, its own specific ink, and its own unique paper. Its pen is the torn limbs of victims, its ink their blood, and its paper the walls of buildings, the pavement of streets, and the trunks of trees” (Otoom, 2024: 247).

4. Conclusions

Since the beginning of literature and storytelling, war and narratives of war have held a significant presence in literary discourse. Writers and literary figures, with diverse approaches, have represented war in their works and portrayed it through various perspectives. “Al-Ru’b”, the most recent Arabic novel depicting the 2023 Gaza war, stands as a remarkable work by contemporary Jordanian novelist Ayman Otoom.

This novel portrays the year-long resistance, patience, and steadfastness of the people of Gaza against the aggression of Zionist occupiers, recounting all major components of war literature such as expressing popular resistance, describing enemy atrocities, praising patience and steadfastness, depicting the pain and suffering caused by war, the victimization of children and their psychological distress, and hope for a brighter future. The findings of this study indicated that:

- Otoom, by foregrounding certain human relationships in the novel, reconstructs the full scope of Gaza’s catastrophic war experience. Furthermore, a close analytical reading revealed that despite the devastating effects of war, the author highlights underlying layers of enthusiasm and glimmers of hope among the people.
- Beyond portraying the Gaza war itself, “Al-Ru’b” depicts horror, disarray, displacement, and the spirit of valor and resistance of an entire nation, including women, men, and children. Otoom, as a critical realist writer, also analyzes the social consequences of war and offers a realistic critique, including criticism of the silence of Arab societies.
- The novel’s title, as well as the titles in its various sections, through the lens of the semiotics of titles, reflects the author’s core intention, effectively unveiling the novel’s themes and reinforcing the atmosphere of steadfastness, valor, and sacrifice on the battlefield.
- Although dialogue in war novels rarely becomes challenging, in “Al-Ru’b”, the author, by presenting the differing opinions of the characters about war-related issues, has created a polyphonic space where different ideas are presented in a balanced manner; however, ultimately, the goals of resistance against the aggressor and hope for the future prevail over despairing thoughts.

مؤلفه‌های ادب پایداری در رمان «الرعب» اثر ایمن عتوم

با رویکرد به ادبیات جنگ

فاروق نعمتی^۱، فرحناز مسیحی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: Faroogh.nemati@pnu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: masihifarahnaz@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۶/۱۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: ادبیات پایداری، ادبیات جنگ، ایمن عتوم، جنگ غزه، رمان «الرعب».</p>	<p>موضوع جنگ به‌عنوان یکی از حوزه‌های مهم ادب پایداری، از دیرباز تا کنون، یکی از اصلی‌ترین موضوعات رمان‌نویسان جهان بوده، و مسائل مربوط به آن، چشم‌انداز گسترده‌ای را فراروی هنر داستان‌نویسی گشوده‌است. ادبیات جنگ، به‌طور کلی، آثار ادبی است که مستقیم یا غیرمستقیم، صحنه‌های جنگ، رزمندگان و درون‌مایه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در فضای جنگی را توصیف می‌کند. در این میان، جنگ بیش از یک‌سال غزه که از (اکتبر ۲۰۲۳م) و با عملیات طوفان الأقصى آغاز گردید، یکی از مصیبت‌بارترین و خونبارترین جنگ‌های تاریخ معاصر جهان به‌شمار می‌رود. در این نوشتار به روش تحلیلی-توصیفی و در راستای مؤلفه‌های ادبیات جنگ در دو حوزه ساختار و مضمون، رمان «الرعب» اثر ایمن عتوم، رمان‌نویس معاصر اردنی، بررسی شد. وی در این رمان، در سیمای یک نویسنده رئالیستی منتقد که راوی برهه‌ای از فضای جنگ غزه است؛ مقاومت یک‌ساله مردم آن در برابر تجاوز دشمنان صهیونیست را ترسیم کرده‌است. عتوم ضمن داشتن رویکرد انتقادمحور به جنگ و بیزاری از آن؛ نگاهی ارزش‌محور به مقوله پایداری، مقاومت و دفاع از سرزمین داشته، و از روحیه استقامت و فداکاری مردم غزه تمجید کرده‌است. رمان «الرعب»، ضمن پرداختن به تمام جوانب جنگ غزه، فضایی حماسی و بی‌نظیر از ایستادگی یک ملت را به‌نمایش گذاشته‌است. نویسنده با بازنمایی و برجسته‌سازی اجزای ناخوشایند واقعیت جنگ، قصد داشته جامعه‌ای سراسر مقاوم و ایستاده را ترسیم کند که فاجعه جنگ، صحنه‌های زیبایی از فداکاری را در میان آنان رقم زده‌است. البته در ورای محاکات واقعیت جنگ، عتوم با مقدم‌نمودن ایده بر فرم، در پی بیان مستقیم و عریان ایده‌ها و مواضع فکری خویش است؛ زیرا فضای گفتگومانی جنگ غزه، رسالتی اجتماعی برای نویسنده ایجاد کرده‌است و وی داستان جنگ را به‌مثابه بخشی از دستگاه تبلیغی و ترویجی ارزش‌ها دیده‌است.</p>
<p>استناد: نعمتی، فاروق؛ مسیحی، فرحناز؛ (۱۴۰۴). مؤلفه‌های ادب پایداری در رمان «الرعب» اثر ایمن عتوم با رویکرد به ادبیات جنگ. <i>ادبیات پایداری</i>، ۱۷ (۳۳)، ۴۸-۶۶.</p> <p>http://doi.org/10.22103/jrl.2025.24943.3031</p>	
<p>ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.</p> <p>© نویسنده‌گان.</p>	

۱- مقدمه

یکی از انواع رمان که زاینده جنگ و مسائل مربوط به آن است، «رمان جنگ» است که به‌ویژه در دوره معاصر و به دلیل جنگ‌های گسترده میان ملت‌ها، رواج یافته‌است. هرچند که «در فرهنگ‌های اصطلاحات ادبی به زبان انگلیسی، مدخلی مستقل برای رمان جنگ دیده نمی‌شود» (حسینی اسحق‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۹) اما از آن تعاریفی ارائه داده‌اند؛ از جمله، رشیدی‌فرد (۱۳۸۳: ۴۵)، آن را نوعی از انواع رمان می‌داند که جنگ و مسائل پیرامون جنگ، در آن محور است و حتی می‌تواند عنصر غالب باشد؛ حدادی و منسوب‌بصیری (۱۴۰۳: ۲۴۲) نیز بر این باور هستند که هدف از نگارش ادبیات جنگ، ابراز دیدگاه‌ها و باورهای سیاسی نویسندگان بر بستر جنگ است. بر همین اساس، ادبیات جنگ و خلق آثار ادبی در این حوزه، همزمان با شروع جنگ در یک ملت به وجود می‌آید؛ از جمله در ادبیات معاصر ایران، «با شروع جنگ تحمیلی در تابستان ۱۳۵۹، ادبیات جنگ هم پدید آمد» (میرعابدینی، ۱۳۸۶: ۸۸۹). شاید بتوان گفت یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین عملیات‌های مقاومت اسلامی فلسطین در دهه‌های اخیر، عملیات ۷ اکتبر سال ۲۰۲۳ بود. عملیاتی که توسط حماس^۱ رهبری شد و این جنبش «با گذار از رویکرد پدافندی به آفندی که برای نخستین بار در تاریخ مبارزات با رژیم صهیونیستی به وقوع می‌پیوست» (عالیشاهی، ۱۴۰۲: ۱۶۷)، موجب تغییر بنیادین در معادلات نظامی و سیاسی منطقه گردید؛ به گونه‌ای که «زمین‌لرزه راهبردی را برانگیخت که ارتش رژیم صهیونیستی و دکتورین آن را تا حد زیادی تکان داد و مجموعه‌ای از سوالات را در مورد استراتژی‌های آینده برانگیخت» (محمدی منفرد، ۱۴۰۲: ۱۷۳). این حماسه بزرگ نظامی که «در نتیجه نقض حقوق اولیه مردم فلسطین توسط تالابو در ادوار گذشته ایجاد شده است» (رکابیان و دیگران، ۱۴۰۳: ۱۳۵)، ضمن شکست دادن مراکز اطلاعاتی، نظامی و تکنولوژی دشمن، توانست ضربه‌ای بسیار سهمگین بر هیئت رژیم صهیونیستی وارد کند و این رژیم را در بهت عمیقی فروبرد. به دنبال این عملیات نظامی، رژیم صهیونیستی با یورش بی‌سابقه نظامی به غزه، صحنه‌های هولناکی از جنایت و کودک‌کشی ایجاد کرد و با ویرانی بی‌سابقه منازل، بیمارستان‌ها، راه‌ها و ... موجب شهادت بیش از پنجاه‌هزار نفر از ساکنان غزه شد.

ایمن عتوم، شاعر و رمان‌نویس معاصر اردنی، در بحبوحه جنگ غزه و با گذشت یک سال از آن، رمانی با عنوان «الرعب» نوشت و در آن تلاش کرد ضمن ترسیم پایداری و مقاومت بی‌نظیر مردم غزه، گوشه‌ای از جنایت‌ها و قتل‌عام وحشیانه دشمن صهیونیست را به خوانندگان خود نشان دهد. در این پژوهش ضمن بررسی محتوایی از این رمان، به روش تحلیلی-توصیفی و در راستای مؤلفه‌های ادب پایداری، بارزترین درون‌مایه‌های مقاومت جنگ غزه در خلال آن بررسی می‌شود. بر همین اساس، این جستار در صدد پاسخگویی به دو پرسش زیر است:

تصویر جنگ ۲۰۲۳ غزه در رمان «الرعب»، چگونه بازتاب یافته‌است؟

نویسنده رمان از چه زاویه‌ای به موضوع جنگ غزه نگریسته‌است؟

۱-۱. پیشینه پژوهشی

مقالات و پژوهش‌های متعددی در حوزه ادبیات جنگ نوشته شده‌است که برای نمونه، به برخی از آن‌ها در زمینه ادبیات داستانی اشاره می‌شود:

در مقاله «رمان جنگ در ایران از منظر حضور «دیگری» با تکیه بر آرای باختین»، شکوفه آروین و دیگران (۱۳۹۸) با تکیه بر سه رمان جنگ در ایران، موضوع حضور یا عدم حضور دیگری را بر اساس نظریه باختین بررسی کرده‌اند.

^۱ . «حرکه المقاومة الإسلامیه» (حماس)، در ۹ دسامبر سال ۱۹۸۷م به رهبری شیخ احمد یاسین در نوار غزه تأسیس شد که به‌عنوان بزرگ‌ترین جنبش اسلام‌گرای مقاومتی عرصه فلسطین، در راستای اهداف مشخص و ساختار تشکیلاتی منسجم، فعالیت می‌کند.

در مقاله «تأملی در رمان جنگ و تعریف آن»، فاطمه حسینی اسحق‌آبادی و دیگران (۱۴۰۰) ضمن نقد تعاریف موجود از رمان جنگ؛ با مطالعه هشت رمان جنگ و همچنین با توجه به ویژگی‌های ساختاری این نوع رمان، فارغ از جنبه‌های محتوایی، آن را تعریف کرده‌اند.

در مقاله دیگری با عنوان «بررسی روایت مرگ در سه رمان جنگ با تکیه بر نظریه ژنت»، فاطمه حسینی اسحق‌آبادی و دیگران (۱۴۰۰) خوانش روایی مرگ در سه رمان جنگ را بر اساس نظریه روایت‌شناسی ژنت، بررسی کرده‌اند. در مقاله «تأملی زیباشناسانه در واقعیت و استعلای رمان جنگ»، فؤاد مولودی (۱۴۰۴) در چهارچوب زیباشناسی اجتماعی، ده رمان مربوط به جنگ تحمیلی را تحلیل کرده‌است.

در رابطه با تحلیل آثار العتوم نیز پژوهش‌های مختلفی انجام شده‌است؛ از جمله:

در مقاله «جمالیة التناص القرآنی فی روايه یا (صاحبی السجین) لأیمن العتوم (مقاربه سیمیائیه لعتبه العنوان)» از شهیره برباری و سعاد طویل (۱۴۰۱)، در راستای تحلیل نشانه‌شناسی آستانه عنوان، زیبایی‌شناسی بینامتنیت در رمان *یا صاحبی السجین* اثر عتوم بررسی شده‌است.

در مقاله «واکاوی مضامین اجتماعی در شعر ایمن العتوم (مطالعه موردی: دیوان نبوءات الجائعین)»، رسول بلاوی و مهوش حیاتی (۱۴۰۰) مضامین اجتماعی را در شعر ایمن العتوم بررسی کرده، و به این نتیجه رسیده‌اند که العتوم مانند هر شاعر دیگری از اوضاع اجتماعی زمان خویش تأثیرپذیرفته‌است و مضامینی همچون فقر، عدالت‌خواهی، وطن‌گرایی، ظلم و خشونت در اشعار او به‌وضوح نمایان‌است.

بر اساس پیشینه پژوهش، تا کنون پژوهشی در رابطه با رمان «الرعب» و بررسی آن از منظر ادبیات جنگ انجام نشده‌است.

۱-۲. ضرورت پژوهش

از قابل ارجاع‌ترین و ملموس‌ترین نوع آثار در مورد جنگ، روایت‌گری از آن در ببحوئه وقوع آن است؛ در واقع، «وقتی تاریخ را نویسنده یا شاعری در قالب رمان یا شعر بیان کند، باورکردنی‌تر خواهد بود» (شاهوردیانی و دادور، ۱۳۹۹: ۴۹۴). جنگ ۲۰۲۳ غزه که با وجود برخورداری از بیشترین مؤلفه‌های پایداری و حماسه در خود؛ صحنه‌های بسیار غم‌انگیز و مصیبت‌باری از توحش دشمنانی به‌تصویر کشید که برای رسیدن به اهداف شیطانی خود، از تمامی گزاره‌های اخلاقی و حقوق انسانی گذر کرده، و سیمایی از جنایت و انسان‌کشی را در تاریخ بشریت ثبت کردند. رمان «الرعب»، اثر ایمن عتوم اردنی، یکی از نزدیک‌ترین رمان‌ها به جنگ غزه است که از یک‌سو، در قالب داستانی روایت‌گونه مصیبت‌ها و مشکلات مردم غزه را ذکر کرده، و از سوی دیگر، دلاوری‌ها و صبر و پایداری ساکنان آن را بیان کرده‌است. بنابراین بررسی و تحلیل مضمونی از درون‌مایه‌های مقاومت در رمان مذکور، اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر خواهد بود.

۲- بحث

۲-۱. تعریف ادبیات جنگ و رویکردهای نسبت به آن

واژه جنگ از ریشه آلمانی Werra گرفته شده‌است که به معنای آزمون نیرو با استفاده از اسلحه بین ملت‌ها (جنگ خارجی) یا گروه‌های رقیب در داخل یک کشور (جنگ داخلی) صورت می‌گیرد (ن.ک: بیرو، ۱۳۶۶: ۴۴۹). ادبیات جنگ که «بخش جدانشدنی از ادبیات مقاومت است که تجربه جنگ را روایت می‌کند» (محنایه، ۱۳۸۹: ۸۲)، بدین‌گونه تعریف کرده‌اند: «به مجموعه‌ای از آثار منظوم و منثور اطلاق می‌شود که تحت‌تأثیر حادثه جنگ به‌وجود آمده‌است و متأثر از شرایط جامعه جنگ‌زده، واقعیت‌های تلخ جنگ و رویدادهای رویارویی و یا پیروزی را بیان می‌کند» (شعبان، ۱۹۹۹: ۱۳۹). البته باید گفت که این تعریف از ادبیات جنگ، تنها

توصیف آثار مسئله جنگ نیست؛ بلکه «در کنار جنگ، وجوه دیگر زندگی را نیز با مضامین و نگاهی فلسفی، جامعه‌شناسانه و یا حتی عاشقانه به تصویر کشیده‌اند» (حنیف، ۱۳۸۸: ۷۵).

رویکردهای متفاوتی نسبت به جنگ و وقایع آن در میان نویسندگان ادبیات داستانی شکل گرفته است که می‌توان آن را در چهار رویکرد ارزش محور، جامعه محور، انتقاد محور و انسان محور خلاصه کرد (ن.ک: سعیدی، ۱۳۸۵: ۲۱). در نگاه ارزش محور به جنگ، تقدیس دفاع و پایداری مردمی و توصیف جلوه‌های مقاومت، عمده توجه نویسندگان است. در رویکرد جامعه محور، بازتاب مصائب جنگ و تأثیر آن بر زندگی مردم و جامعه، هدف صاحبان آثار ادبی است. از سوی دیگر، رد یا تشکیک جنگ و انتقاد از آن و نیز غفلت از مظاهر خودباوری، شجاعت، ایثار و فداکاری عمومی در جنگ، رویکرد اصلی داستان‌های انتقاد محور به جنگ و نگاه منفی به آن را تشکیل می‌دهد. در نهایت نیز در رویکرد انسان محور، طرح ارزش‌های والای انسانی و انسان برآمده از جنگ، محور آثار نگاشته شده در این نوع از ادبیات جنگ است (ن.ک: همان، ۲۲-۳۳).

۲-۲. رمان «الرعب» (۲۰۲۴م) اثر ایمن عتوم

ایمن عتوم در سال ۱۹۷۲م در استان «جرش» در کشور اردن به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی خود را در امارات سپری کرد و سپس به دانشگاه علم و صنعت اردن وارد شد تا در رشته زبان عربی تحصیل کند. وی در نهایت موفق به کسب مدرک کارشناسی ارشد و دکتری گردید. عتوم، اشعاری در موضوعات سیاسی و اجتماعی سرود و به خاطر قصیده (یومیات مواطن) و قصیده (السلم للأجبال) از دانشگاه اخراج شد و نیز در فاصله زمانی تدریس در سال ۱۹۹۶ و ۱۹۹۷م به دلیل قصیده‌ای که در شب شعر در قلعه عجولان خواند و ضد وطن بود، به زندان سیاسی محکوم شد.

رمان «الرعب» را می‌توان جدیدترین رمان عتوم دانست. این داستان، حکایت جنگ غزه بعد از هفت اکتبر ۲۰۲۳م تا ۲۰۲۴م است. راوی اصلی این رمان، شخصی به نام «فرج ابوالعوف» است که در سال ۱۹۴۷م در غزه متولد شده و تا زمان حیات همسرش، به شغل پرستاری در بیمارستان مشغول بود. در سال ۲۰۱۹م که «فرج ابوالعوف»، رئیس بخش پرستاری بیمارستان «الشفاء» بود؛ در بمباران صهیونیست‌ها بسیاری از اعضای خانواده‌اش، از جمله: همسر، پدر و مادر، برادران و بسیاری از عموها و فرزندان‌شان به شهادت رسیدند و تنها وی از این بمباران، جان سالم به‌در برد (ن.ک: العتوم، ۲۰۲۴: ۵-۷). وی پس از این حادثه، از شغل خود استعفا داد و به نوشتن وقایع غزه پرداخت. «فرج ابوالعوف» در رمان «الرعب» و در قالب داستان، یک سال جنگ ویرانگر و نابرابر غزه را روایت کرد و کوشید تا مظلومیت‌ها، محرومیت‌ها و ایستادگی مردم غزه را به تصویر بکشد.

۲-۳. تحلیل رمان جنگ «الرعب» در بستر ادبیات پایداری

رمان «الرعب» در بستر ادبیات پایداری و در بخش‌های گوناگون، تحلیل می‌گردد:

۲-۳-۱. کاربرد نشانه‌شناسانه از (عنوان) رمان «الرعب»

عنوان، آستانه ورود به یک اثر و متن ادبی و از مهم‌ترین ابزارهای نقد روایت در دوره معاصر است زیرا «ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم، شخصیت‌ها و عناصر دیگر آن اثر دارد؛ ذهن خواننده را به چالش کشیده، و فرضیه‌هایی برای او مطرح می‌سازد و او را به خوانشی تازه از متن اثر، تحریک می‌کند» (حسنیه، ۲۰۱۳: ۲۵). همین ارتباط میان دال (عنوان) و مدلول (اغراض و مفاهیم)، در ادبیات قدیم جایگاه چندانی نداشت و بیشتر بر آرایه‌های ادبی، تصنع و تکلف تکیه داشت؛ اما «امروزه زبان ساده، اختصار و محتوای غنی، از مهم‌ترین ویژگی‌های عناوین دستاوردهای ادبی به‌شمار می‌آید» (فارسی و صیادانی، ۱۳۹۵: ۱۵۸).

نگاه به رمان‌های عتوم نشان می‌دهد «نام رمان‌های او همگی مقتبس از آیات قرآن است؛ از جمله: رؤوس الشیاطین، سته عشر، أنا یوسف، اسمه أحمد، أرض الله، یا صاحبی السجن و ...» (نادری و پیشوایی‌علوی، ۲۰۲۱: ۴۲۶)؛ این عناوین به گونه‌ای به محتوا و مضمون رمان‌ها نیز اشاره داشته، و نویسنده از بستر نشانه‌شناسی آستانه عنوان، ایده داستان و فضای غالب در آن را بازنمایی می‌کند.

۲-۳-۳. ترکیب جنگ و عشق

عتوم در رمان خود، تنها به صحنه‌های فاجعه‌بار جنگ غزه بسنده نمی‌کند؛ بلکه از لابه‌لای آن به مقولهٔ عشق نیز اشاره می‌کند؛ چراکه «بهترین آثار ادبیات جنگ در جهان، معمولاً آثاری هستند که صرفاً از مضمون جنگ سخن نگفته‌اند؛ بلکه در کنار این پدیده، وجوه دیگر زندگی را با مضامین و نگاه‌های فلسفی، روان‌شناختی و یا حتی عاشقانه به تصویر کشیده‌اند» (آقاجانی بیژنی، ۱۳۹۶: ۱۰). (فرج) که در غزه به پزشکی و کمک به مجروحان در بیمارستان (شفاء) مشغول است، شاهد مجروحیت همسرش (سلام) می‌شود و همین امر، او را به شدت به آسیب‌های روحی دچار می‌کند. پرستاری کردن (فرج) از همسرش، یکی از زیباترین جلوه‌های عاشقی میان یک زوج فداکار غزه را به نمایش می‌گذارد. (فرج) آمادهٔ ازدست‌دادن همه چیز جز همسرش است زیرا فقدان او برایش غیرقابل تحمل است: «أنا مستعدٌّ لأن أفقدَ كلَّ شيءٍ وألّا أفقدها، إنَّ فقدَ الأُحبةِ أعظمُ مصيبةٍ!» (العتوم، ۲۰۲۴: ۴۱۱). ترجمه: «من آماده‌ام که هر چیزی را جز تو ازدست‌بدهم؛ زیرا ازدست‌دادن و فقدان محبوبان، بزرگ‌ترین مصیبت است.» همسر فرج، در آستانهٔ مرگ است و (فرج) از اعماق وجودش فریاد برمی‌آورد که دوست دارد همراه با محبوبش بمیرد: «لم تعدُّ تتكلمُ كثيراً، كان الألمُ يتكلمُ عنها، وكانت عيناها تنطفئان شيئاً فشيئاً، وروحها تسافرُ بعيداً؛ إنَّها تموتُ أمامي، لن يحدثَ هذا. كنتُ أصرخُ في أعماقي: إذا كنتُ ستموتينَ فأريدُ أن أموتَ معك» (همان: ۴۰۹). ترجمه: «قادر نبود زیاد سخن بگوید، درد و رنج به جایش سخن می‌گفت؛ او در برابر من، در حال مرگ بود؛ هرگز نباید این اتفاق بیفتد. در اعماق وجودم فریادمی کشیدم؛ ای همسر! اگر بمیری، من نیز می‌خواهم همراهت بمیرم.»

۲-۳-۴. تمجید از مقاومت و پایداری غزه

در بحث درون‌مایه‌های داستانی در رمان‌های جنگ، می‌توان گفت «مقاومت و ایستادگی در برابر دشمن، درون‌مایهٔ بسیاری از رمان‌های جنگ را تشکیل می‌دهد» (حسینی اسحق‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۰: ۲۳). ایمن عتوم از نویسندگان متعهدی است که مقاومت و پایداری ملت‌ها به‌ویژه سرزمین فلسطین را سرلوحهٔ آثار ادبی خویش قرار داده‌است؛ وی با توصیف کارکرد ادبیات، آن را حول محور مقاومت دانسته، و می‌گوید: «رسالت ادبیات، مقاومت است و بر هر اندیشه‌ورز عرب لازم است که این رسالت را بر دوش کشیده و مورد اتمام قرار دهد. بر همین اساس، از ادبا و فرهیختگان عرب خواسته می‌شود که قصاید و نوشته‌هایشان، علیه اشغالگران صهیونیست و سیاست آشتی با آن باشد و همراه با مقاومت و رسالت مقاومت، گام بردارند» (به نقل از: موقع المرکز الفلستینی للإعلام، ۲۰۰۸: www.palinfo.com).

گفتمان مقاومت، از مهم‌ترین و بارزترین گفتمان‌هایی است که از اواخر سدهٔ بیستم تا کنون، معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی را تحت تأثیر خود قرار داده‌است. این گفتمان «سعی داشت تا از گفتمانی به حاشیه‌رانده شده، به گفتمانی در متن، تغییر شکل دهد و گفتمان سلطه را به تغییر و مبارزه بطلبد» (قلندری و محسنی، ۱۴۰۲: ۶۸). راوی داستان «الرعب» از صبر و پایداری مردم غزه می‌گوید؛ خصلتی که صفت دائمی این مردم بود: «وَأَمَّا الَّذِي كَانَ يُقَوِّينِي فَشِيمَةُ أَهْلِ غَزَّةَ مِنَ الْوَفَاءِ وَالصَّبْرِ وَقُوَّةِ الْإِحْتِمَالِ وَالْعِرْفَانِ بِالْجَمِيلِ فِي لِحْظَاتِ الْوَدَاعِ» (العتوم، ۲۰۲۴: ۳۶۳). ترجمه: «و اما آنچه به من قوت می‌داد، صفات مردم غزه همچون وفاداری، صبر، ایستادگی و سپاسگزاری در لحظات خداحافظی و شهادت بود.»

گردان‌های قسام و نیروهای مقاومت فلسطین در غزه، همگام و همراه با پایداری ساکنان غزه، در برابر تجاوزهای دشمن صهیونیست ایستاده، و ضربات مهلکی بر آنها وارد می‌آورند؛ به طوری که راوی داستان از راکت‌های یاسین نام می‌برد که چگونه بر دوش رزمندگان مقاومت قرار گرفته بودند و بر تانک‌های اشغال‌گران شلیک می‌شدند: «وَرَأَيْتُ الْمُقَاوِمِينَ يَحْمِلُونَ قِذَافَ الْيَاسِينِ (۱۰۵) يَرْكُزُونَهَا بِثَبَاتٍ عَلَى أَكْتَافِهِمْ، يُصَوِّبُونَ بِهَدْوٍ، وَيُطْلِقُونَ إِلَى الدَّبَابَاتِ نِيرَانَهُمْ فَتَشْتَعِلُ عَلَى الْفُورِ، رَأَيْتُ ثَلَاثَ دَبَابَاتٍ تَحْتَرِقُ فِي لِحْظَةٍ وَاحِدَةٍ، وَرَأَيْتُ ثَلَاثَةَ وَجُوهِ فِي غَبْشِ الظَّلَامِ تَبْتَسِمُ وَهِيَ تُطْلِقُ صَبْحَاتِ التَّكْبِيرِ، وَبِدُونَ شَعُورِ رُحْتِ أَكْبَرٍ مَعَهُمْ، وَوَدِدْتُ لَوْ

جريتُ إلى أحدهم واحتضنته طويلاً وقبّلتُ رأسه، وأخذتُ من عينيه اللّتينِ تبتقانِ من خلف اللّثامِ نوراً يضيءُ لي عتَماتِ أيّامِي القادمة» (همان: ۲۳۱). ترجمه: «و گروه‌های مقاومت را دیدم که راکت‌های یاسین (۱۰۵) را حمل کرده، و با استقامت تمام، آن‌ها را بر دوش خود می‌گذاشتند، به آرامی هدف را نشانه‌می‌گرفتند و آتش خود را بر تانک‌های دشمن شلیک می‌کردند که به سرعت آتش می‌گرفت. سه تانک را دیدم که در یک لحظه منفجر شدند و سه چهره را در سیاهی تاریکی دیدم؛ درحالی‌که تکبیر سرمی‌دادند، راکت‌های خود را شلیک می‌کردند؛ من نیز بدون درنگ، با آنها تکبیر سردادم و دوست‌داشتم به‌سوی یکی از آنها بروم و مدّت زیادی در آغوشش می‌گرفتم و سرش را می‌بوسیدم و از دو چشمش که از پشت نقاب می‌درخشید، پرتوی را می‌گرفتم که تاریکی‌های روزهای آینده را برایم پرنور می‌ساخت.»

اظهار چنین احساس حماسی و عاطفی در برابر جبهه مقاومت و کسانی که از سرزمین خویش دفاع می‌کنند، یکی از زیباترین جلوه‌های ادبیات داستانی جنگ است؛ چراکه انسان‌ها در میدان جنگ، نهایت خلوص و صداقت درونی خویش را ابراز داشته، و صحنه‌هایی از غرور ملی و عزت درونی را می‌آفرینند و «به همین سبب است که اغلب شاهکارهای ادبی و هنری انسانی، در جنگ‌ها پدیدآمده‌اند» (کافی، ۱۳۸۱: ۱۰). می‌توان نتیجه‌گرفت که عتوم از جمله نویسندگانی است که ادبیاتی «جنگ‌ستای صلح‌خواه» را در رمانش عرضه می‌کند؛ در این نوع از گفتمان ادبی جنگ، «جنگ‌ستایی برای دفاع از سرزمین و ارزش‌ها و آرمان‌هاست. جنگ‌ستایی در این گونه ادبیات، برای سرکوب متجاوز یا عنصر مستبد و بیدادگر است» (سنگری، ۱۳۹۷: ۱۰۸). راز این ایستادگی مثال‌زدنی مردم غزه، با خدا بودن است؛ و هرآنکه با خدا باشد، شکست نخواهد خورد: «نحنُ شعبُ مع الله، واللهُ معنا، و من كان اللهُ معه فأتى له أن يهزم، وأتى لعدوه أن يفكك أسرار صموده!» (العتوم، ۲۰۲۴: ۲۸۹). ترجمه: «ما ملتئی هستیم با خداوند؛ و خداوند نیز با ماست؛ و هر که خدا با اوست، چگونه شکست خواهد خورد؟! و دشمنش چگونه می‌تواند اسرار مقاومتش را از میان بگسلد.»

۲-۳-۵. انتقاد از سکوت جوامع و دولت‌های عربی

تجربه مقاومت مردم فلسطین و انتفاضه^۲ این کشور علیه اشغالگری اسرائیل نشان‌دهنده است که «رویکرد به سازش و دوری از جنگ با رژیم صهیونیستی از اصول کلی دولت‌های عربی است» (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: ۴۱۰). چنین موضع‌گیری حقارت‌آمیزی از سوی این دولت‌ها تا آنجا پیش‌رفت که آنها از اجرای تعهدات خود برای شکستن محاصره غزه و کمک‌رسانی به مردم این منطقه خودداری کردند؛ همین امر موجب آن شد تا «یکی از محورهای قیام‌های مردمی را مقابله با دولت‌های حامی روند سازش تشکیل می‌دهد که خواستار تشکیل دولت هم‌سو با جبهه مقاومت هستند» (همان: ۴۱۱). عتوم در رمان «الرعب» به سیمای منفور دولت‌های عربی در میان مردم غزه می‌پردازد که چگونه یکی از شخصیت‌های داستان، بهشتی را خواهان است که عرب در آن وارد نشود؛ او عرب را دشمن خود دانسته، و به‌طور کلی از دیدن چهره عرب‌ها بیزار است:

«إذا كنّا سندخلُ الجنّة، فنريد أن ندخل جنّة غير التي يدخلها العرب، نريد جنّة ليس فيها عربيٌّ متخاذل، لم نعد نستنجد بأحد، لا نريد أن نرى وجه عربيٍّ واحد، صار العرب كلهم أعداءنا، ليتنا لم نكن نشترك في العروبة والإسلام، نريد مكاناً هنا عندنا لا يجمعنا بهم، نريد ألا نتأذى بوجوههم الشائثة، ولا نريد أن نسمع من يقول لنا: إننا لا نملك لكم إلا الدعاء؛ كذبتم تملكون لنا أكثر من ذلك لو أردتم ولكنكم ركنتم إلى الدنيا ودفنتم رؤوسكم في الرمال وتركتونا وحدنا... نعم وحدنا، ونريد أن نظلّ وحدنا، فلا نريد لله أن يجمع علينا مصيبتين: التفجير ووجوهكم. إن التفجير وحده كان سيكون كافياً، فلتغربوا عن وجوهنا أيها العرب المتخاذلون. والله لن

۱. راکت ضد زره یاسین (۱۰۵) که حماس برای هدف قراردادن تانک‌های مراکوا از آن بهره‌می‌برد.

۲. انتفاضه از لحاظ لغوی به معنی جنبش و لرزش است که همراه با نیرو و سرعت باشد اما از نظر انقلابیون جهان، انتفاضه حکایت از عملکرد معترضان و شجاعانه مردم غیرمسلم فلسطین در برابر رژیم اشغالگر قدس دارد (ن.ک: فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: صص ۴۳۲-۴۳۳).

نسامح، والله لن نسامح؛ اغربوا فإننا لا نريدكم، ولا نريد منكم شيئاً» (العتوم، ۲۰۲۴: ۴۰۶). ترجمه: «آنگاه که به بهشت وارد خواهیم شد، آن بهشتی را خواهانیم که عرب در آن وارد نشود؛ بهشتی را می‌خواهیم که عرب شانه‌خالی‌کننده از عهد و پیمان، در آن نباشد. از کسی کمک نمی‌گیریم، نمی‌خواهیم چهره‌ی یک نفر عربی را ببینیم؛ همه آنها دشمنان ما هستند؛ ای کاش در عرب بودن و اسلام، با آنها مشترک نبودیم. مکانی را در بهشت، خواهانیم که خداوند ما را با عرب‌ها در آن گردنیورد تا با مشاهده چهره کریه آنها اذیت نشویم؛ نمی‌خواهیم سخن آن کسی را بشنویم که به ما گفت: تنها قادر به دعا برای شما هستیم! دروغ گفتید؛ اگر بخواهید، بیشتر از آنها می‌توانید انجام دهید اما به دنیا تکیه‌نموده، و سرهایتان را در شن فروبردید و ما را تنها گذاشتید ... بله ما را تنها گذاشتید، و ما نیز می‌خواهیم تنها باشیم، از خدا نمی‌خواهیم که دو مصیبت انفجار و چهره شما را برای ما روبه‌رو کند. به خدا سوگند! از شما گذشت نخواهیم کرد، به خدا شما را نمی‌بخشیم؛ دور شوید که ما شما را نمی‌خواهیم، از شما کمکی نمی‌خواهیم».

رهبران کشورهای عربی تنها اشک تمساح برای مردم غزه می‌ریزند و در واقع، به آنان هیچ کمکی نمی‌کنند: «نحن لسنا دموعاً كاذبةً في عيون الزعماء الذين يتباكون علينا وما دموعهم إلا دموع التماسيح» (همان: ۱۷۰-۱۷۱). ترجمه: «ما اشک‌های دروغینی در چشمان رهبرانی نیستیم که خود را به دروغ برای ما به‌گریه‌زده، حال آنکه اشک‌هایشان تنها اشک‌های تمساح است». همدردی ظاهری یا (اشک تمساح)، اصطلاحی است برای بیان کنایه‌آمیز تأسفها و اشک‌های ریاکارانه و نمایش کاذب و غیرصادقانه از احساسات، مانند گریه فردی دور و متظاهر که به قصد نشان‌دادن غم دروغین و اندوه ساختگی اشک می‌ریزد.

۲-۳-۶. کودکان غزه

یکی از زیباترین تصاویر از جنگ غزه، حضور کودکانی بود که حماسه‌هایی از صبر و مقاومت را به جهانیان نشان دادند. کودکانی که همزمان، عشق و انقلاب را می‌آموزند؛ عشق به سرزمین خود و انقلاب علیه دشمن اشغالگر جنایت‌پیشه: «ثمّ ها هم الّذين كانوا أطفالاً يتعلمون أجدبيات الحبّ والثوره، الحبّ للوطن الذي لا يُشبهه حبُّ، والثوره على المحتلّ التي لا تشبهها ثوره» (العتوم، ۲۰۲۴: ۲۵۸). ترجمه: «سپس این کودکانی هستند که الفبای عشق و انقلاب را از همان دوران کودکی فرامی‌گیرند؛ عشق به وطن که هیچ عشقی مشابه آن نیست و انقلاب بر اشغالگر که هیچ انقلابی به‌سان آن نخواهد بود».

عتوم با به‌تصویر کشیدن کودکی که در میان چادرهای آتش‌گرفته، از مردم طلب کمک به مادر مجروحش را دارد، ولی کسی توان یاری‌رساندن به او را ندارد اما کودک، شجاعانه برای نجات مادر به داخل چادر می‌رود:

«رأيتُ طفلاً يصيحُ برعب خيمه محترقة، لم يجرؤ أحدٌ على دخولها، تردّد الطفلُ قبل أن يقرّر في النهاية اقتحامها وسط أُمواج من اللهب تلعجُ بحرّها الوجوه في المحيط كَلّه، هتف: «أمّي مصابةٌ يا ناس، ما بتقدر تمشي». وفجأة غاب داخل الخيمه كان أشجع من الحاضرين كلّهم ومن طواقم الإسعاف جميعها، ومن شدّة استعار النّار لم تمكّن من اللّحاق به إلى الدّاخل... وفي اليوم الثّاني ونحن نبحثُ في المكان عن الجثث عثرنا عليه هو وأمه متعائنين ومُتفحمين» (العتوم، ۲۰۲۴: ۴۰۴). ترجمه: «کودکی را دیدم که هراسان در مقابل چادری آتش‌گرفته فریاد می‌زد ولی کسی یاری‌وارشدن به چادر را نداشت؛ کودک دوباره مردم را به کمک طلبید، پیش از آن که تصمیم بگیرد، در نهایت، خود را به وسط شراره‌های آتشی بیفکند که گرمایش در همه اطراف، صورت‌ها را می‌سوزاند؛ کودک فریاد برآورد: «ای مردم! مادرم زخمی است و قادر به راه رفتن نیست»؛ ناگهان کودک در درون چادر رفت، از همه حاضران و نیز از همه امدادگران شجاع‌تر بود؛ «از شدت شعله‌های آتش، نتوانستیم به درون چادر رفته، و کودک را بیابیم ... در روز دوم که در همان مکان، به دنبال جنازه‌ها می‌گشتیم، جنازه کودک و مادرش را دیدیم که یکدیگر را در آغوش گرفته، و هر دو سوخته‌اند». عتوم به مسئله شهادت کودکان در غزه می‌پردازد و آنها را بازمانده همان کسانی می‌داند که بعدها انتقام خواهند گرفت: «صار يُستشهدُ طفلٌ كلَّ عشر دقائق؛ يقتلون الأطفال لأنهم يعرفون أنهم صنّاع هذه المعجزات؛ لكنهم لا يدرون أن الأطفال الذين قتلوا احتلالاً آباءهم وإخوانهم في حرب عام ۲۰۰۸م على غزه، والذين كانت أعمارهم بين السّادسه والثامنه هم الذين صنعوا طوفان الأقصى هذا

العام. إن القتل لا یزیدنا إلّا حیاة، وإنّ الموت لا یزیدنا إلّا قوّة، وإنّ الشّهادة تصنعُ منّا جیل الثّار الذی لا ینتهی» (العتوم، ۲۰۲۴: ۹۵). ترجمه: «هر ده دقیقه، کودکی در غزه شهید می‌شود؛ کودکان را می‌کشند، چراکه می‌دانند که حتماً آنها سازندگان این دست از معجزات (در جنگ غزه) هستند؛ اما نمی‌دانند همین کودکانی که اشغالگران، پدران و برادرانشان را در جنگ سال ۲۰۰۸ به قتل رساندند، و میانگین سنّ عمرشان، بین شش و هشت سال بود، همین آنان هستند که امسال طوفان اقصی را ساختند. به حقیقت که شهادت، تنها بر زندگی، و مرگ تنها بر قدرت ما خواهد افزود؛ و شهادت در میان ما، نسل انتقامی را خواهد ساخت که پایانی نخواهد داشت».

۲-۳-۷. تصویر درد و رنج مردم غزه

درد و رنج مردم غزه در این جنگ، غیرقابل توصیف است: «مرّت آیام قاسیة. قاسیة جدّاً. لا تُحتمل. لا تُطاق. لا تُوصف. لا یُمكن تُخیّل الفرع الذی فیها» (العتوم، ۲۰۲۴: ۸۵). ترجمه: «روزهای سختی، در حال گذر است؛ بسیار سخت، غیرقابل تحمل، فوق طاقت و توان، غیرقابل وصف. ممکن نیست که ترس و وحشت آن در خیال نیز بیاید».

عتوم به نبودن دارو و درمان برای مردم غزه اشاره می‌کند و از زبان راوی داستان - که همسرش از درد، در آستانه شهادت قرار گرفته - چنین می‌گوید:

«لماذا یكونُ العلاجُ مُحرمًا علینا؟! نحن لا نطلبُ إلّا حقًّا بسیطًا؛ العلاج. غزّة منکوبة، لیس فیها الیوم شیء» (العتوم، ۲۰۲۴: ۴۰۹). ترجمه: «چرا مداوا بر ما حرام و ممنوع است؟! ما تنها یک حق ساده‌ای را طلب می‌کنیم؛ مداوا و علاج! غزه پایمال شده، و امروز چیزی در آن نیست».

۲-۳-۸. بیان عزت و بزرگی مردم غزه

یکی از زیباترین جلوه‌های مقاومت در رمان «الرعب»، بیان عزت و سربلندی مردم غزه و مبارزات آن در راه رسیدن به کرامت و آزادی است؛ ابوالعوف (راوی) آنگاه که همسرش، از آینده فرزندی که در شکم دارد، نگران است؛ او را دلداری داده، و می‌گوید: «سنترک له تاریخ أبو به من النضال من أجل الحرّیة، سنترک له الکرامة، سنترک له ذکریاتنا معاً من العزّة والصبر والتضحیات، وحين یأتی سیکونُ علیه أن یتّمّ ذلك، سیکونُ وفیاً لتاریخنا المشترک، إن ما ترکناه له أعظم ممّا ترکه الآباء من الأموال والضیاع، إنّ الأموال والضیاع سینتهی، لقد ترکنا ما لا ینتهی» (العتوم، ۲۰۲۴: ۴۱۰). ترجمه: «برایش تاریخ والدینش که همراه با مبارزه در راه آزادی است، به‌جا خواهیم گذاشت؛ برایش کرامت را به‌جا می‌گذاریم؛ برایش خاطرات همراه با عزت و صبر و فداکاری‌ها را به‌جا می‌گذاریم؛ آن زمان که متولد می‌شود، باید این مسیر را به‌پایان رسانده، و به تاریخ مشترک ما وفادار باشد؛ آنچه ما امروز برایش به‌ارث می‌گذاریم، بسی بزرگ‌تر از مال و اموالی است که والدین برای فرزندانشان به‌ارث می‌گذارند؛ مال و اموال به‌پایان می‌رسد اما ما چیزی پایان‌ناپذیر را به‌جا خواهیم گذاشت».

در جایی دیگر، راوی، ملت غزه را هیزم آزادی می‌داند که باید شعله‌ور شود تا همه جهان پرنور گردد: «ونكون نحن شعب غزّة وقود الحرّیة التي سيعمّ نورها الأکوان من مشارقها إلى مغاربها» (همان: ۴۱۱). ترجمه: «و ما ملت غزه، هیزم آزادی هستیم که نور (آتش سوختن آن)، همه مشرق و مغرب دنیا را دربر خواهد گرفت».

در مسیر پرتلاطم زندگی دنیوی، هیچ شادی و اندوهی ماندگار و ابدی نیست اما مردم غزه، ملتی سرافراز و عزت‌مند هستند که با همه تناقضات و سختی‌های حیات روبه‌رو شده، و سرانجام پیروزمندانه بر همه این ناملایمات فائق می‌شوند: «هكذا هی الحیاة؛ لیست فرحاً دائماً ولا حزناً مستمراً. لیست هناةً ولا بؤساً، لیست لوناً واحداً... ولكن أهل غزّة أحسن شعب یمکن أن یعیشها مع تناقضاتها کلّها، أحسن شعب أن یراوغها، وأقوی شعب یمکن أن یصمد ویخرج منها منتصراً» (همان: ۲۵۹). ترجمه: «اینچنین است

زندگی؛ شادی، دائمی و اندوهی ماندگار نیست؛ نه آرامش، ابدی است و نه سختی، همیشگی؛ یک نوع و یک رنگ نخواهد بود ... و اما ساکنان غزه، بهترین ملتی هستند که می‌توانند با همه تناقضات و تلاطمات زندگی، به حیات خود ادامه دهند؛ بهترین ملتی هستند که قادر به مبارزه با زندگی هستند، و قوی‌ترین ملتی‌اند که می‌تواند مقاوم بایستد و پیروزمندانه از حیات دنیا خارج شود».

۲-۳-۹. بیزاری جستن از جنگ (نگرش منفی به جنگ)

می‌توان یک اثر ادبی را به دلایل زیر به‌عنوان «ادبیات ضد جنگ» معرفی کرد:

موضوع آن جنگ باشد؛ دیدگاه نویسنده به جنگ، منفی باشد؛ جنگ به‌عنوان یک پدیده شوم معرفی شود؛ عواقب ناشی از جنگ و فروپاشی اخلاقیات به‌تصویر کشیده شود؛ رنج‌های کسانی به‌تصویر کشیده شود که مستقیم یا غیرمستقیم در معرض جنگ قرار دارند (ن.ک: حدادی و منسوب بصیری، ۱۴۰۳: ۲۴۳).

رمان «الرعب» هرچند بازگوکننده رشادت‌های صبورانه و همراه با ایستادگی مردم غزه در برابر جنگ نابرابر است، اما به نوعی نیز بر گفتمانی ضد جنگ اصرار دارد. دیدگاه نویسنده این رمان، دیدگاهی منفی نسبت به جنگ است، اما چنین نگرشی مانع آن نخواهد بود که وی به تصویر فضایی سراسر شوم و نامبارک از جنگ پردازد و جنبه‌های مثبت و رشادت‌های بی‌نظیر مردم غزه را در این حماسه باشکوه ایستادگی و پایداری، فراموش کند. جنگی که قلم، دوات و کاغذش متفاوت و ویژه است: «یَمکنک أن تعرفَ كيف تروى الحربُ قصتها، إنها تكتبها بقلمٍ خاصٍّ و حبرٍ معيّنٍ و ورقٍ محدّد، فأما القلمُ فأشلاء الضحايا و أما الحبرُ فدمائهم و أما الورقُ فجدران البنایات، و أرفصة الشوارع، و جذوع الأشجار» (العتوم، ۲۰۲۴: ۲۴۷). ترجمه: «برایت ممکن خواهد بود که بدانی چگونه جنگ، داستان خود را حکایت می‌کند؛ حکایت خود را با قلمی ویژه، دواتی مشخص و کاغذی مخصوص می‌نویسد اما قلمش بقایای بدن قربانیان، دواتش خون‌هایشان و کاغذش دیوار خانه‌ها و بناها، پهنای خیابان‌ها و تنه درختان است».

عتوم از زبان یکی از شخصیت‌های رمان، این‌گونه از آثار جنگ‌ها بر دگرگونی چهره شهرها سخن گفته، و از طریق انسان‌نمایی شهر (تشخیص) چنین می‌گوید: «یا إلهی كيف تغیر الحروب و جوه المَدن. إنها تصبغها بالرّماد، تمشطُ شعرها بالحديد فينتعبُ الدّم في كلّ اتّجاه، تفلع عينيها، و تخلع رقبتهما و تجعل كلّ جارحة منها في جهة» (العتوم، ۲۰۲۴: ۳۲). ترجمه: «بارها! جنگ‌ها چگونه چهره شهرها را تغییر می‌دهد؟ با خاکستر (ناشی از دود آتش) سیمایش را رنگ می‌دهد؛ موهایش را با آهن (جنگی) شانه می‌کند و خون از هر طرف بیرون می‌جهد؛ دو چشمش را از حدقه بیرون آورده، گردنش را از جا کنده و هر عضوی از شهر را به طرفی بیرون می‌اندازد».

۲-۳-۱۰. دین؛ رمز پیروزی و استقامت مردم غزه

جلوه‌های دینداری در میان مردم غزه، مورد توجه بود تا آنجا که قرائت قرآن توسط کودکان و زنان غزه، در بسیاری از کانال‌های خبری انعکاس یافت؛ ملتی که با وجود همه مصیبت‌های جنگ، دین خود را ترک نکرد و مقید به تعالیم اسلامی بود. زنانی که با حجاب می‌خوابیدند تا مبدا بدون حجاب، به‌شهادت برسند: «کانت (رزان) و أمّها وأختها ينمنّ بالحجاب خوفاً من أن يُستشهدن و هنّ بدون غطاء على الرأس» (العتوم، ۲۰۲۴: ۳۹۴). ترجمه: «رزان و مادر و خواهرش، از ترس اینکه بدون پوشش سر، به شهادت برسند با حجاب می‌خوابیدند».

مردم غزه همواره دست‌به‌دعا بودند که خداوند به فریادشان رسد و آنان را از اشغالگری و جنایت دشمن‌رهای بخشد؛ آن زمان که به نماز (وتر) به‌پا می‌خیزند، (نبهان) این دعا را برای مأمومین می‌خواند: «طال لیل الظالمین، و أنت ربّ المستضعفین فلا تترکنا وحدنا» (العتوم، ۲۰۲۴: ۳۶۷). ترجمه: «شب ستمکاران به درازا انجامیده‌است؛ و تو ای پروردگار مستضعفان! ما را به حال خود وامگذار».

۲-۳-۱۱. امید به آینده

هر ملّتی در امتداد حیات خود، با فراز و نشیب‌های بسیاری روبه‌رو می‌گردد. به گواه تاریخ، هرگاه ملّتی تحقق امری را اراده کرد و به آینده امیدداشت، تقدیر و سرنوشت هم در برابر او سر تسلیم فرود آورده‌است و این مسئله دربارهٔ ملّت پایدار غزه نیز صدق می‌کند؛ در حقیقت «هرچه بی‌رحمی اسرائیل بیشتری شود، فلسطینیان غزه دلیل بیشتری برای زندگی کردن و ماندن پیدامی‌کنند» (العرعیر، ۱۳۹۵: ۲۲). ابوالقاسم شابی شاعر بلندآوازهٔ تونسسی چه نیکو سروده‌است:

إِذَا الشَّعْبُ يَوْمًا أَرَادَ الْحَيَاةَ فَلَا يَدُّ أَنْ يَسْتَجِيبَ الْقَدْرُ

(شابی، ۱۹۹۹: ۷۶)

ترجمه: «هرگاه، روزی ملّت ارادهٔ زندگی کند، پس به ناچار باید قضا و قدر نیز ارادهٔ او را اجابت گوید».

از همین‌روست که شاعر و نویسنده، از پس ابرهای تیرهٔ یأس و سرخوردگی که آسمان چشمان مردم تحت ستم و جور را فراگرفته‌است، به روشنایی افق فردا نظر دارند و می‌کوشند با نوید پیروزی عدالت و شکست بی‌تردید ستم، بارقهٔ امید را در قلب‌ها روشن نگه‌دارند. مردم غزه در اوج دردها و جنایت‌های دشمن، بارقه‌های زندگی و امید را فراموش نمی‌کنند: «نحاول فی طوفان الموت أن نتذكر الحياة، أن نتذكر أننا لا نزال بشرًا، وأنّ في الوقت نفسه فُسحةٌ نسرقها من بين أشدّاق الموت لنحيا...» (العتوم، ۲۰۲۴: ۹۳). ترجمه: «تلاش می‌کنیم که در طوفان مرگ، زندگی را به یادآوریم؛ به یاد داشته باشیم که ما همچنان انسان هستیم و در همین وقت، فرصتی است که آن را از میان دهان‌های مرگ برابیم تا زنده بمانیم...».

این‌گونه ملّتی با عزّت با وجود طوفان سهمگین مرگ و نیستی، بنابر بیت مذکور از شاعر تونسسی، زندگی دوباره و حیات مجدد همراه با پیروزی و سرافرازی را در ذهن می‌پرورانند.

عتوم در مقطعی دیگر از رمان خود، با جان‌بخشی هنری زیبا به عنصر درخت؛ با وجود اینکه درختان بلند غزه با بمب‌های دشمن اشغالگر سوخته‌اند، اما دانه‌های این درختان که در اعماق زمین پنهانند، روزی رشد و نمو کرده، و چنان قد خواهند کشید که هیچ اشغالگری توان ریشه‌کنی آن را نخواهد داشت. نویسنده با آوردن چنین تمثیلی، امید به آینده را در میان ساکنان فلسطین به‌طور عام و مردم غزه به‌طور خاص، یادآوری کرده، و معتقد است که فرزندان شهیدای امروز غزه، مجاهدان و سرفرازان فردای وطن خواهند بود: «كانت الأشجارُ سامقةً مُونعةً، ثمّ حرقها الاحتلالُ بالقنابلِ... ثمّ نكست الأشجارُ الشهيدَةَ رأسها، فزرعت في رَحِمِ الأرضِ بذورًا جديدةً، ثمّ يومًا ما ستنمو هذه البذورُ، وستكبرُ، وستعملقُ حتّى لا يمكنُ لاحتلالِ أيّ كان أن يحرقها أو يجتثها» (العتوم، ۲۰۲۴: ۲۵۸). ترجمه: «درختان غزه بلند و شکست‌ناپذیر بودند. سپس اشغالگر با بمب‌ها آن‌ها را سوزاند ... آنگاه درختان شهید، سر خود را پایین‌انداخته و در رَحِمِ زمین، دانه‌های جدیدی کاشتند؛ و روزی این دانه‌ها رشد کرده، بزرگ و سترگ می‌شوند به نحوی که هیچ اشغالگری نخواهد توانست آن‌ها را سوزانده یا از ریشه برکند».

در مقطعی دیگر از رمان، نویسنده با امید به آینده، اظهار می‌دارد که با وجود این همه کُشتار و جنایت، اما حق و حقیقت تغییر نخواهد یافت و روزی خواهد رسید که غزه و مردمش، شعلهٔ آزادی و کرامت را بر دستان خود دارند و مسیر درست را برای دنیای سرگردان روشن می‌کنند و گذشت روزگاران، ثابت خواهد کرد که ماندنی و رفتنی کیست: «إنّ هذا الدّمَارَ لَن يَغَيِّرَ مِنَ الْحَقِيقَةِ شَيْئًا، نحنُ حملةٌ شعلَةُ الْحَرِيبَةِ الَّتِي تُنِيرُ لِلْعَالَمِ الْمُتَخَبِّطِ طَرِيقَهُ ... وَالْأَيَّامُ سَتُثَبِّتُ مِنْ سَبِيقِي وَمَنْ سِيرَحِلُّ!» (العتوم، ۲۰۲۴: ۲۶۰). ترجمه: «این کُشتارها چیزی از حقیقت را تغییر نمی‌دهد. ما حاملان شعلهٔ آزادی هستیم که راه را برای دنیای گم‌کرده مسیر، می‌نمایانیم... و روزها و آینده ثابت خواهد کرد که چه کسی می‌ماند و چه کسی خواهد رفت!».

۳- نتیجه‌گیری

از آن زمان که ادبیات و داستان‌سرایی بوده، موضوع جنگ و روایت‌گری از آن نیز در عرصه ادبیات حضور پررنگی داشته‌است. نویسندگان و ادیبانی با رویکردهای متفاوت، جنگ را در آثار خویش بازنمایی کرده، و آن را به شیوه‌های مختلفی به تصویر می‌کشند. رمان «الرعب» که جدیدترین رمان معاصر عرب در ترسیم جنگ سال ۲۰۲۳ غزه است، اثر ماندگار داستان‌نویس معاصر اردنی «ایمن عتوم» است.

- این رمان، مقاومت و صبر و ایستادگی یک سال مردم غزه را در برابر تجاوز دشمنان صهیونیست‌های اشغالگر ترسیم کرده که همه مؤلفه‌های ادبیات جنگ، همچون بیان مقاومت مردمی، وصف جنایت‌های دشمن، تمجید از صبر و ایستادگی، تصویر درد و رنج ناشی از جنگ، مظلومیت کودکان و ناراحتی‌های روانی آنان، امید به آینده روشن و ... را بازگو کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان داد:

- عتوم با برجسته‌ساختن برخی روابط انسانی در رمان، همه ابعاد خانمان‌سوز واقعه جنگ غزه را بازنمایی کرده‌است. همچنین با نگرش تحلیلی به روایت رمان، می‌توان دریافت که با وجود همه کاستی‌های ناشی از جنگ، نویسنده به بیان اشتیاق و روزنه‌های امید در میان مردم اشاره دارد که در لایه‌های زیرین روایت پنهان است.

- رمان «الرعب» علاوه بر تصویر جنگ غزه؛ وحشت، نابسامانی، آوارگی، روحیه سلحشوری و مقاومت یک ملت اعم از زنان و مردان و کودکان را ترسیم می‌کند. همچنین عتوم در چهره یک نویسنده رئالیستی منتقد، به تحلیل اجتماعی تبعات جنگ و نقد واقع‌گرایانه آن، از جمله انتقاد از سکوت جوامع عربی می‌پردازد.

- عنوان انتخابی برای رمان و نیز عناوین موجود در بخش‌های مختلف آن، در راستای نشانه‌شناسی عنوان، غرض اصلی نویسنده را بازتاب داده و به شکلی بسیار جذاب، گره از محتوای رمان گشوده، و فضای ایستادگی و سلحشوری و فداکاری را در صحنه جنگ بازنمایی می‌کند.

- با وجود اینکه گفت‌وگو در رمان‌های جنگ، کمتر به شکل چالشی درمی‌آید؛ در رمان «الرعب»، نویسنده با مطرح کردن نظرات موافق و مخالف شخصیت‌های داستان درباره مسائل مربوط به جنگ، فضایی چندصدایی را ایجاد کرده‌است که در آن اندیشه‌های متفاوت به شکلی متوازن مطرح می‌شوند اما در نهایت، اهداف مقاومت در برابر متجاوز و امید به آینده، بر افکار ناامیدکننده غالب می‌شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

آروین، شکوفه، دادور، ابوالقاسم؛ حسینی، مریم. (۱۳۹۸). «رمان جنگ در ایران از منظر حضور دیگری با تکیه بر آرای باختین». *متن پژوهی ادبی*. شماره ۷۹. صص ۳۱-۵۳.

آقاجانی بیژنی، محمود. (۱۳۹۶). «جلوه‌های ترس و اضطراب در رمان زمین سوخته». *نقد ادبی*. شماره ۳۷. صص ۷-۲۸.

اشهبون، عبدالملک. (۲۰۱۱). *العنوان فی الروایة العربیة*. دمشق: دارالمحاکاه للدراسات و النشر و التوزیع.

برباری، شهیره؛ طویل، سعاد. (۱۴۰۱). «جمالیات التناص القرآنی فی روایة یا صاحبی السجن لأیمن العتوم (مقاربه سیمیائیة لعبتة العنوان)». *مطالعات ادب اسلامی*. دوره اول. شماره ۲. صص ۱۹-۴۴.

بشیری، محمود؛ آقاجانی کلخوران، سمیه. (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی عنوان در رمان‌های ادبیات پایداری با تکیه بر رمان‌های ام سعد و دا». *متن پژوهی ادبی*. شماره ۶۸. صص ۹۳-۱۱۵.

بلای، رسول؛ حیاتی، مهوش. (۱۴۰۰). «واکاوی مضامین اجتماعی در شعر ایمن العتوم (مطالعه موردی: دیوان نبوءات الجائعین)». *التنظیرات والنقد فی الأدب العربی*. السنه الأولى. العدد ۳. صص ۵۷-۷۶.

- بیرو، آلن. (۱۳۶۶). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه باقر ساروخانی. تهران: کیهان.
- حدادی، محمدحسین؛ منسوب بصیری، ایمان. (۱۴۰۳). «بررسی مقابله‌ای ادبیات جنگ و ادبیات ضد جنگ با استناد به دفتر خاطرات جنگ در طوفان فولاد، اثر ارنست یونگر؛ و رمان در غرب خبری نیست، اثر اریش ماریا رمارک». *نقد و ادبیات خارجی*. دوره ۲۱، شماره ۳۳ (پیاپی ۱۰). صص ۲۳۹-۲۵۷.
- حسینیه، مسکین. (۲۰۱۳). «*شعریه العنوان فی الشعر الجزائری المعاصر*» رساله الدكتوراه. جامعه وهران.
- حسینی اسحق آبادی، فاطمه؛ پارسانسب، محمد؛ بیات، حسین. (۱۴۰۰). «تأملی در رمان جنگ و تعریف آن». *ادبیات دفاع مقدس*. دوره ۵، شماره ۱. صص ۱۵-۳۰.
- حسینی اسحق آبادی، فاطمه؛ پارسانسب، محمد؛ بیات، حسین. (۱۴۰۰). «بررسی روایت مرگ در سه رمان جنگ با تکیه بر نظریه ژنت». *کاوش نامه*. سال ۲۲، شماره ۴۸. صص ۲۰۳-۲۲۹.
- حنیف، محمد. (۱۳۸۸). *مراحل خلق داستان*. چاپ اول. تهران: حوزه هنری.
- رشیدی فرد، عطاءالله. (۱۳۸۳). «*رمان جنگ (بر اساس ساختار رمان های زمین سوخته احمد محمود و زمستان ۶۲ اسماعیل فصیح)*». استاد راهنما: محمد غلام. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم تهران.
- رکابیان، رشید؛ پادروند، مهدی؛ عزتی، محسن. (۱۴۰۳). «طوفان الأقصى و تأثیر آن بر بحران امنیتی و سیاسی اسرائیل». *بحران پژوهی جهان اسلام*. سال ۱۱، شماره ۱ (۳۲). صص ۱۱۷-۱۳۹.
- سعیدی، مهدی. (۱۳۸۵). «رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ». *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. شماره ۷. صص ۲۱-۳۶.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۹۷). *قلم‌های قدبلند: سیری در ادبیات دفاع مقدس و مقاومت*. چاپ اول. تهران: کانون اندیشه جوان.
- شابی، ابوالقاسم. (۱۹۹۹). *الدیوان*. بیروت: منشورات الأعلمی للمطبوعات.
- شاهوردیانی، ناهید؛ دادور، ایلیمیرا. (۱۳۹۹). «بازنمایی جنگ در ادب و هنر و در خاطره‌نگاری سربازان در سنگر». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. دوره ۲۵، شماره ۲. صص ۴۹۴-۵۱۳.
- شعبان، بشینه. (۱۹۹۹). *منه عام من الروایه النسائیه العربیه*. بیروت: دارالآداب.
- صمود، حمادی. (۱۹۹۵). *الشعر العربی المعاصر فی تونس*. معجم الباطین. ط ۱. بیروت: نشر عبدالعزیز مسعود الباطین.
- فارسی، بهنام؛ صیادانی، علی. (۱۳۹۵). «نشانه‌شناسی عناوین رمان سه گانه نجیب محفوظ». *مجله زبان و ادبیات عربی*. شماره ۱۵. صص ۱۵۷-۱۸۲.
- فرزندی اردکانی، عباسعلی. (۱۳۹۱). *واکاوی خیزش های اسلامی*. چاپ اول. تهران: روایت فتح.
- قلندری، یعقوب؛ محسنی، حسین. (۱۴۰۲). «نقش گفتمان مقاومت در نظم‌سازی منطقه‌ای؛ ظرفیت‌ها و چالش‌ها». *بحران پژوهی جهان اسلام*. سال ۱۰، شماره ۴ (۳۱). صص ۶۷-۸۹.
- عالیشاهی، عبدالرضا. (۱۴۰۲). «عملیات طوفان الأقصى و کاربست پارادایم مقاومت در جهان اسلام». *محیط‌شناسی راهبردی جمهوری اسلامی ایران*. سال هفتم، شماره ۴. صص ۱۶۷-۲۰۹.
- العنوم، ایمن. (۲۰۲۴). *الرعب (حکایه الحرب فی غزه ۲۰۲۳-۲۰۲۴)*. ط ۱. الأردن- عمان: مؤسسه الفرسان.
- العرعیر، رفعت. (۱۳۹۵). *غزه از بازگشت می‌نویسد (مجموعه داستان‌های کوتاه از پانزده نویسنده فلسطینی)*. چاپ اول. اصفهان: نشر آرما.
- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۱). *دستی بر آتش*. شیراز: نوید شیراز.
- محمدی منفرد، حسن. (۱۴۰۲). «بررسی نتایج عملیات طوفان الأقصى بر اساس دکترین نظامی رژیم صهیونیستی». *محیط‌شناسی راهبردی جمهوری اسلامی ایران*. سال هفتم، شماره ۳. صص ۱۷۳-۲۰۱.
- محنایه، ریاض. (۱۳۸۹). «گفتاری در ادبیات جنگ و ادبیات مقاومت». ترجمه سیده زهرا حق‌دوست. *کتاب ماه ادبیات*. شماره ۴۰. صص ۸۱-۸۲.
- مولودی، فواد. (۱۴۰۴). «تأملی زیباشناسانه در واقعیت و استعلای رمان جنگ». *نقد و نظریه ادبی*. سال دهم، شماره ۱. صص ۵-۲۶.

میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۶). *صد سال داستان‌نویسی ایران*. ج ۳ و ۴. چاپ چهارم. تهران: چشمه.
 نادری، مرثد؛ پیشوایی علوی، محسن. (۲۰۲۱). «روابط بینامتنی قرآن کریم در شعر ایمن العتوم». *المؤتمر الدؤلی: القرآن الکریم واللغه العربیه*. صص ۴۲۳-۴۵۰.
 المركز الفلسطيني للإعلام. (۲۰۰۸). (الشاعر الدكتور أيمن العتوم يتحدث عن أدب المقاومة والمشهد الشعري الثائر) www.palinfo.com

References [In Persian]

A) Books

- Ashhiyoun, Abdulmalek (2011). *The Title in the Arabic Novel*. Damascus: Mahakah Publishing House.
- Al-Ara'ir, Rafaat (2016). *Gaza Writes Back (Short Stories by Fifteen Palestinian Writers)*. 1st edition. Isfahan: Arma Publishing House.
- Al-Shabi, Abu al-Qasim. (1999). *The Diwan*. Beirut: Al-Alami Publishing House.
- Birou, Alain. (1987). *The Dictionary of Social Sciences*. Translated by: Baqir Sarukhani. Tehran: Keyhan.
- Farzandi Ardakani, Abbas Ali (2012). *An Analysis of Islamic Uprisings*. 1st edition. Tehran: Revayat-e Fath.
- Hassaniyeh, Miskin (2013). *The Poetics of the Title in Contemporary Algerian Poetry*. Doctoral Dissertation. Oran Society.
- Hanif, Mohammad. (2009). *The Stages of Creating a Story*. Vol. 1. Tehran: Hozeh Honari.
- Kafi, Gholamreza (2002). *A Hand on Fire*. Shiraz: Navid-e Shiraz.
- Mirabedini, Hassan (2007). *One Hundred Years of Iranian Fiction*. Vol. 3 & 4. 4th Edition. Tehran: Cheshmeh.
- Otoom, Ayman. (2024). *Al-Ru'b (A Tale of War in Gaza 2023-2024)*. 1st edition. Jordan-Oman: Al-Forsan Foundation.
- Rashidifard, Ataullah (2004). *The War Novel (Based on the Structure of Ahmad Mahmoud's Burnt Land and Ismail Fasih's Winter of 1983)*. Master's Thesis. Tarbiat Moallem University of Tehran.
- Sangari, Mohammadreza (2018). *Lofty Pens: A Study of Sacred Defense and Resistance Literature*. First Edition. Tehran: Kanoon Andisheh Javan.
- Shaaban, Buthaina. (1999). *One Hundred Years of the Arabic Women's Writing*. Beirut: Dar Al-Adab.
- Sammoud, Hamadi. (1995). *Contemporary Arabic Poetry in Tunisia*. Al-Babtin Encyclopedia. 1st edition. Beirut: Abdulaziz Masoud Al-Babtin Publishing House.
- The Holy Quran.

b) Articles

- Aghajani Bijani, Mahmoud (2017). "Manifestations of Fear and Anxiety in the Novel 'Burnt Land'". *Literary Criticism*. No. 37. pp. 7-28.
- Akrami, Mirjalil & Mohammad Pashaei (2010). "The War Novel (A Critique of the Novel 'Headless Palms')". *Letter of Resistance (Proceedings of the Third Congress on Resistance Literature)*. Edited by: Ahmad Amiri Khorasani. Kerman: Gara Publishing.
- Ali-Shahi, Abdolreza (2023). "The Al-Aqsa Flood Operation and the Application of the Resistance Paradigm in the Islamic World." *Strategic Environmental Studies of the Islamic Republic of Iran*, Vol. 7, No. 4, pp. 167-209.
- Bashiri, Mahmoud & Somayeh Aghajani Kalkhoran (2016). "A Comparative Study of Titles in Resistance Literature Novels Based on Umm Saad and Da". *Literary Text Research*. No. 68. pp. 93-115.
- Farsi, Behnam & Ali Sayadani (2016). "A Semiotic Study of Titles in Naguib Mahfouz's Trilogy." *Journal of Arabic Language & Literature*, No. 15, pp. 157-182.

- Haddadi, Mohammad Hossein & Iman Mansoub Basiri (2024). "A Comparative Study of War Literature and Anti-War Literature Based on Ernst Jünger's *Storm of Steel* and Erich Maria Remarque's *All Quiet on the Western Front*". *Criticism of Foreign Literature*. Volume 21. No. 33. pp. 239-257.
- Hosseini Eshaqabadi, Fatemeh et al. (2021). "A Reflection on the War Novel and Its Definition". *Sacred Defense Literature*. Vol. 5, No. 1, pp. 15–30.
- Mahnaieh, Riyadh (2010). "A Discourse on War Literature and Resistance Literature." Trans. Seyyedeh Zahra Haqdoust. *Ketab Mah-e Adabiyat*, No. 40, pp. 81–82.
- Mohammadi Monfared, Hassan (2023). "An Analysis of the Outcomes of the Al-Aqsa Flood Operation Based on the Military Doctrine of the Zionist Regime." *Strategic Environmental Studies of the Islamic Republic of Iran*, Vol. 7, No. 3, pp. 173–201.
- Naderi, Morthad & Mohsen Pishvaei Alavi (2021). "Intertextual Relations of the Holy Qur'an in the Poetry of Ayman Ootom." *International Conference: The Holy Qur'an and the Arabic Language*, pp. 423–450.
- Palestinian Information Center (2008). "Dr. Ayman Ootom Discusses Resistance Literature and Revolutionary Poetry Scene." www.palinfo.com
- Qalandari, Yaqoob & Hossein Mohseni (2023). "The Role of Resistance Discourse in Regional Order-Making: Potentials and Challenges". *Islamic World Crisis Studies*. Vol. 10, No. 4, pp. 67–89.
- Rekavian, Rashid et al. (2024). "The Al-Aqsa Flood Operation and Its Impact on Israel's Security and Political Crisis." *Islamic World Crisis Studies*, Vol. 11, No. 1, pp. 117–139.
- Saeedi, Mehdi (2006). "Major Approaches in War Fiction". *Persian Language and Literature Research*. No. 7, pp. 21–36.
- Shahvardiani, Nahid & Elmira Dadvar (2020). "Representation of War in Literature, Art, and Memoirs of Soldiers". *Contemporary World Literature Studies*. Vol. 25, No. 2, pp. 494–513.
- Shojaei, Amirroham & Mehdi Hedayati Shahidani (2024). "Psychological Traits of Netanyahu and Their Influence on Israel's Approach in the Gaza War (2023)." *Islamic World Crisis Studies*, Vol. 11, No. 3, pp. 169–189.